

SLOBODA

BIBLIOTEKA KOMPAS

Istorija jugoslovenskog radničkog pokreta

Recenzenti

dr DUŠAN ZIVKOVIC

dr SLOBODAN MILOSEVIC

Institut za istoriju radničkog pokreta

MONOGRAFIJE

Uređivački odbor

dr MILAN BORKOVIC

dr JOVAN DUBOVAC

DESANKA PESIC

ĐORĐE PILJEVIC

Štampanje ove knjige delimično su finansirali Predsedništvo CKSK Srbije
i Republička zajednica nauke SR Srbije

Dr MILAN BORKOVIĆ

KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI

KVISLINŠKA UPRAVA 1941 - 1944.

KNJIGA PRVA
(1941 - 1942.)

SLOBODA" - BEOGRAD
1979.

PREDGOVOR

Iako je dobro poznata uloga koju su kvislinzi i ostale kontrarevolucionarne snage u Srbiji imale u toku drugog svetskog rata, u našoj istorijskoj nauci nema obuhvatnijih istraživačkih radova koji bi naučnim metodom prikazali delovanje kvislinške uprave u svim godinama okupacije. Stoga ćemo nastojati da ova studija, koja obuhvata period 1941–1944. godine (a obrađena je u dve knjige), Sire osvetli kontrarevolucionarnu ulogu koldboracionističkih snaga u Srbiji, i to na osnovu prvorazrednih, do sada neobjavljenih kvislinških, četničkih i nemačkih arhiva, dokumenata NOP-a i drugih izvora i informacija.

U želji da celovito prikazemo i svestrano osvetlimo delatnost kvislinga u pomenutom periodu, našli smo se pred veoma složenim problemima istraživanja, ocenjivanja i izlaganja rezultata do kojih smo došli.

Trebalo je uložiti posebne napore da bi se ogromna količina heterogenog sakupljenog materijala sistematizovala i da bi se rezultati istraživanja prilagodili svim metodološkim zahtevima naučnoistraživačkog rada. Koristili smo se metodom i tehnikom istraživanja koji su uobičajeni u našoj istorijskoj nauci, i događaje posmatrali u njihovoj uzročnosti i povezanosti, kako bi na najbolji način došli do istorijske istine.

Neophodno je, međutim, pre prelaska na osnovni deo teksta, dati kraći kritički osvrt na istorijsku literaturu i druge izvore informacija koji su korišćeni. Napominjemo da je u jugoslovenskoj političkoj emigraciji na Zapadu, napisano više knjiga, rasprava i članaka na ovu temu. Obimnije publikacije napisali su sledeći autori: Petar Martinović Bajica (major u Nedićevoj Srpskoj državnoj straži): „O Milanu Nediću“ (printing and publishing, Kanada, 1960); Stanislaw Krakow, direktor Obnove, inače blizak rođak Milana Nedića: „General Milan Nedić“ (u dve knjige; Minhen, 1965. i 1968); Boško Kostić, lični sekretar Dimitrija Ljotića, vođe Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“: „Za istoriju naših dana“ (Lil, 1949); zatim, tzv. „Svedočanstvo o Jugoslaviji“, koja je predsednik kraljevske vlade (do 27. marta 1941) Dragiša Cvetković objavio u desetak brošura od 1951. godine pa nadalje, kao i mnogi drugi autori.

Sve ove publikacije, koje su piscu ovog teksta bile dostupne, u krivom svetlu prikazuju kolaboraciju srpske buržoazije sa okupatorom. Njihovi autori nisu ih pisali na osnovu dokumenata, već uglavnom na osnovu sećanja, svojih i mnogih drugih političkih emigranata koji su bili

u službi okupatora u toku drugog svetskog rata. Pored toga, svi ovi radovi su pamfletski intonirani; u njima se citiraju mnogi falsifikati kako bi se opravdala saradnja sa okupatorom i dokazalo da kvislinški predsednik srpske vlade Milan Nedić nije bio kvisling, već istaknuta ličnost najnovije srpske istorije.

U jugoslovenskoj historiografiji pojedini autori su samo usputno pominjali problem kvislinške uprave u raznim studijama i pregledima narodnooslobodilačkog rata. Nešto više o ovom problemu pisali su u svojim radovima dr Jovan Marjanović („Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji," Beograd, 1963, i „Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi – Beograd," Beograd, 1964); dr Venceslav Glišić u studiji: „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944" (Beograd, 1970) i „Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941–1945," knjiga prva (Beograd, 1975); dr Milan Borković: „Skop i omladinski pokret u Srbiji 1941–1945," (Beograd, 1970) i „Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941–1945," knjiga druga (Beograd, 1974); zatim, dr Nikola Živković: „Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu" (Beograd, 1975); dr Slobodan Milošević: „Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945," (rukopis). Međutim, najviše ima podataka o kvislinzima u Srbiji, i to samo za 1941, u monografiji dra Ferda Čulinovića: „Okupaciona podjela Jugoslavije" (Beograd, 1970), koja je poslužila, kao i pomenuti radovi jugoslovenskih istoričara, kao značajan izvor informacija za našu temu. Naučnoistraživački, međutim, ceo problem je do sada bio neistražen i neizučen.

Od većih publicističkih radova koji dodiruju našu temu vredne su pažnje knjige Nikole Milovanovića: „Kroz tajni arhiv UDB-e" (Beograd, 1974) i „Generali izdaje," u dva toma (Beograd, 1977). O kvislinzima u Srbiji pisano je i u regionalnim istorijskim pregledima: „Istočna Srbija" (Slobodan Bosiljčić); „Južna Srbija" (dr Milivoje Perović); „Sandžak" (Mirko Čuković); „Beograd" (dr Jovan Marjanović); „Zemun" (Žarko Atanacković) i istorijatima pojedinih partizanskih odreda. Navedeni autori nisu pisali svoje radove na osnovu temeljitijeg istraživačkog rada; bez naučnog su aparata; imaju više ili manje publicistički i prigodni karakter. Ipak su pomenuti pregledi poslužili kao značajan izvor informacija za našu temu jer donose niz veoma korisnih podataka, kao i mnoge slične publikacije opšteg karaktera.

Proi istorijski pregled u Srbiji od Mome Markovića, „Borba Srbije 1941–1945" (Beograd, 1952), takođe je obimno korišćen. Iako uglavnom daje podatke i raspravlja o vojnim operacijama partizanskih odreda i brigada NOV Srbije, ima dosta podataka o kolaboraciji vlade Milana Nedića sa okupatorom. Takođe je korišćen, najčešće za uvodne delove pojedinih poglavlja, „Oslobodilački rat naroda Jugoslavije," u dva toma u izdanju Vojnoistorijskog instituta JNA (Beograd, 1963. i 1965).

U izdanju Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije i Književne zadruge u Beogradu nedavno je izašla iz štampe obimna publikacija grupe autora: „Srbija u ratu i revoluciji 1941–1945," koja je poslužila kao značajan izvor informacija za našu temu. Korišćene su, takođe, po-

litičke ocene i analize, u prvom redu, istaknutih rukovodilaca NOP-a Jugoslavije: Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Rodoljuba čolakovića, Moše Pijade i drugih o najkrupnijim događajima iz perioda okupacije Srbije.

O problemu kvislinške uprave u Srbiji u toku drugog svetskog rata veoma je malo pisano u nemačkoj posleratnoj istorijskoj literaturi. Najviše o tome ima podataka u napisima Hermana Nojbahera, posebno u njegovim memoarima „Sonderauftrag Südost“ (Specijalni zadatak Jugoslavije).

Osim navedene literature koristili smo se zapisnicima o saslušanju u istražnom zatvoru UDB-e u Beogradu, posle rata, glavnim učesnicima u kolaboraciji sa nemačkim okupatorima: Milanu Nediću, Tanasiju Dinjiću, Dragoljubu Jovanoviću, Aleksandru Cincar-Markoviću, Veliboru Joniću, Đuri Dokiću, Kostu Mušickom, Bošku Bećareviću, Svetozaru Vujkoviću i drugim; zatim, stenografskim beleškama i dokumentima sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću: „Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom,“ Beograd, 1946. Bila su nam dostupna takođe, saslušanja u istražnom zatvoru UDB-e pojedinih nemačkih funkcionera: Dankelmana, Turnera, Kisela, Nojhauzena, Nojbahera i drugih.

Važan istorijski izvor za ovu temu predstavljala je i štampa NOP-a: „Borba“, „Proleter“, „Omladinska borba“, Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih odreda Jugoslavije, „Glas“, „Mladi borac“, kao i kvislinška štampa: „Novo vreme“, „Obnova“, „Naša borba“, „Ponedeljak“, a od nemačkih listova „Donauzeitung“ i „Völkischer Beobachter“. Ratna štampa (posebno kvislinška), sem podataka koje je donosila o pojedinim događajima i zbivanjima, korišćena je i kao hronologija događaja, jer je događaje, pišući o njima, manje-više uvek datirala. Na taj način, zbivanja, naročito ona koja su opisana u iskazima učesnika, mogla su se tačno vremenski odrediti, oceniti i upoređivati sa drugim izvorima i informacijama. Deo posleratne štampe korišćen je na osnovu bibliografije Bibliografskog instituta FNRJ (izlazi u Beogradu od 1950). Autor je, međutim, utvrdio da je najveći deo ovih članaka prigodnog, najčešće jubilarnog karaktera, bez podataka značajnih za istorijsku nauku.

Pored mnogobrojne literature, štampe i drugih dopunskih informacija, autor je najveću pažnju poklonio arhivskoj građi ili takozvanim izvorima prvog reda, na osnovu kojih su istorijska fakta citirana na oko 80% obima ovog rukopisa. Najznačajniji dokumenti sa gledišta NOP-a su, nesumnjivo, pisma CKKPJ, CK Skoja, Vrhovnog štaba NOV i POJ; Pisma PKKPJ i PK Skoja; izveštaji i naredbe Glavnog štaba Srbije; zatim pisma i izveštaji OKKPJ i OK Skoja, SKKPJ i SK Skoja, koji se u najvećem broju nalaze u Arhivu SR Srbije, Arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA, a manjim delom u Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije.

Međutim, najobimnije sačuvane dokumente predstavljaju fondovi Nedićeve arhive, koja se čuva u Vojnoistorijskom institutu, Arhivu Srbije, Arhivu Jugoslavije, Arhivu grada Beograda i regionalnim arhivima u Srbiji. Bez obzira na nepotpunost ove dokumentacije, ovi fon-

dovi su baza na kojoj je naša tema ponikla. Koristili smo se i delom četničke dokumentacije koja se čuva u Arhivu Vojnoistorijskog instituta i Arhivu SR Srbije. Jedan broj dokumenata Specijalne policije pregledali smo u fondovima Istorijskog arhiva grada Beograda, manji broj u Arhivu SR Srbije i Vojnoistorijskom institutu. Rad sa policijskim dokumentima zahtevao je naročitu opreznost, te smo ih kao takve redovno upoređivali sa drugim autentičnijim podacima.

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA, obilno smo koristili građu nemačkog porekla koja je delimično objavljena u tomovima Zbornika NOR-a (tom I, knj. 1, 2, 3, 4, 5, 21. i tom XII, knj. 1). Međutim, tek dobijanjem mikrofilmova zaplenjene arhivske građe nemačkog porekla, koja se čuva u Vašingtonu, mogao se potpunije sagledati ovaj problem. Autor se koristio dnevnim, desetodnevnim i petnaestodnevnim izveštajima nemačkih komandanata u Srbiji; zatim, izveštajima Upravnog štaba vojnopravnog komandanta; opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova u Beogradu; generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji; komandanta SS i policije u Srbiji; pismima i izveštajima komandanta Jugostoka; pismima i izveštajima spoljnih poslova Rajha, koja su upućivana pojedinim nemačkim ustanovama u Beogradu, i mnogim drugim sačuvanim nemačkim dokumentima.

U arhivi BDS (zapovednika Policije sigurnosti i službe bezbednosti), koja se čuva u Arhivu SUP-a Srbije, našli smo mnoštvo podataka o kvislinškim funkcionerima u Srbiji, za koje je ova služba ustanovila specijalne dosjee.

Međutim, u pogledu kompozicije rada, pisac se našao u dilemi kako da izloži veliki broj veoma važnih činjenica, pogotovu u studiji koja u literaturi prvi put iznosi mnogo novih, nepoznatih i nedovoljno poznatih momenata, na kojima se zasnivaju izvesne nove ocene i zaključci. U jednoj knjizi to se nije moglo postići ma koliko vršili selekciju ogromne dokumentacije. Stoga je monografija podeljena na dva dela. Prvi deo obuhvata period 1941–1942, a drugi 1943–1944. godine, s tim što je izvršena periodizacija sa stanovišta razvoja kvislinškog aparata za sve godine okupacije. Koliko se u tome uspelo, čitalac će presuditi kada rad pročita.

Posebno se pisac ovog rada dvoumio u tome koju problematiku da analizira u uvodnom delu ove teme. Bilo je mišljenja da bi trebalo dati genezu kvislinštva uopšte, posebno u Evropi. To bi iziskivalo posebna i obimna nova istraživanja, pogotovo što literature uopšte nema, a, uz to, prevazilazilo bi okvire naše teme. Stoga je odlučeno da se u uvodnom delu da kratak pregled organizovanja nemačkog okupacionog aparata u Srbiji. Smatramo da bi to moglo biti najbolje rešenje ovog problema.

U pripremi rukopisa za štampu, pisac je usvojio više primedbi recenzenata: dra Dušana Živkovića i dra Slobodana Miloševića, na čemu im izražava svoju zahvalnost. Korisne primedbe dobio je i od saradnika Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije prilikom diskusije o ovom radu.

Koristimo se prilikom da na ovom mestu izrazimo svoju zahvalnost svojim arhivima i institutima, kao i pojedincima koji su nam pomogli u istraživačkom radu. Od ustanova u Beogradu posebno se zahvaljujemo Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, koji je omogućio štampanje ove monografije, zatim, Predsedništvu CK SK Srbije i Republičkoj zajednici za naučni rad, koji su dali sredstva za štampanje; Arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA i Arhivu Srbije, koji su nam omogućili korišćenje njihovih bogatih arhivskih fondova.

Dr Milan Borković

SKRAĆENICE

AVII	– Arhiv Vojnoistorijskog instituta
AIRPS	– Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije
AJ	– Arhiv Jugoslavije
AST	– Abwehrstelle
AS	– Arhiv SR Srbije
ASUP	– Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova Srbije
BDS	– Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst
CKKPJ	– Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
DM	– Draža Mihailović
DNB	– Deutsches Nachrichten Büro
KPJ	– Komunistička partija Jugoslavije
MIP	– Ministarstvo inostranih poslova
MUP	– Ministarstvo unutrašnjih poslova
NA	– Nemačka arhiva
NAW	– National Archives, Washington
n. d.	– navedeno delo
Nća	– Nedićeva arhiva
NDH	– Nezavisna Država Hrvatska
NOB	– narodnooslobodilačka borba
NOV i POJ	– Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOP	– Narodnooslobodilački pokret
n. r.	– navedeni rukopis
OK	– okružni komitet
OKW	– Oberkommando der Wehrmacht
OKH	– Oberkommando des Heeres
PK	– pokrajinski komitet
PKS	– Pokrajinski komitet Srbije
RSHA	– Reichssicherheitshauptamt
SD	– Sicherheitsdienst
SDK	– Srpski dobrovoljački korpus
SDPS	– Srpska državna poljska straža
SDS	– Srpska državna straža
SIP	– Sekretarijat inostranih poslova
SIPO	– Sicherheitspolizei
SUP	– Sekretarijat unutrašnjih poslova
SKOJ	– Savez komunističke omladine Jugoslavije

UVOD

Na vest o događajima u Jugoslaviji (izbijanje vojnog puča i otkazivanje ugovora o pristupanju Trojnom paktu) Hitler je odmah, dakle, 27. marta 1941, doneo odluku da se preduzmu sve pripreme za razbijanje Jugoslavije i vojno i kao države. Na osnovu te odluke, nemačka Vrhovna komanda kopnene vojske već 30. marta je izdala 12. i 2. armiji naređenje za napad na Jugoslaviju, pod šifrom „Poduhvat – 25“, a istovremeno i naređenje za napad na Grčku, pod šifrom „Marita“. Pored toga, bilo je dogovoreno da u ovom napadu učestvuju Italija i Mađarska, s tim da Rumunija i Bugarska – čije su teritorije služile za koncentraciju nemačkih trupa – štite nemačku pozadinu od eventualne intervencije Sovjetskog Saveza i da bugarske trupe, u slučaju potrebe, učestvuju i u operacijama protiv Jugoslavije.¹

Napad na Jugoslaviju izvršen je koncentrično iz svih susednih zemalja osim iz Grčke. Opoljena sa svih strana i razjedana unutrašnjim suprotnostima (nerešeno nacionalno pitanje, socijalni problemi, peta kolona, nesposobno vojno rukovodstvo), Jugoslavija se nije mogla odupreti nadmoćnijem protivniku pa je za nepunih 12 dana razbijena i razoružana. Kapitulacija je potpisana 17. aprila. Celokupno naoružanje i oprema vojske pali su u ruke napadača kao ratni plen, dok je više od 300.000 zarobljenika transportovano u Nemačku i Italiju².

Takav je bio kraj Kraljevine Jugoslavije – države koja je bila izgrađena na nacionalnoj neravnopravnosti, na surovoj eksploataciji i političkoj obespravljenosti radnih ljudi; države, u kojoj je vladajuća buržoazija, u svakoj prilici, nacionalne interese zemlje potčinjavala svojim klasnim, eksploatatorskim interesima. Aprilska nacionalna katastrofa dovela je do okupacije Jugoslavije i njenog razbijanja, ali ne i do poraza i razbijanja revolucionarno-demokratskog pokreta i njegove avangarde – Komunističke partije. Komunistička partija bila je spo-

¹ U zapisniku sa sastanka Hitlera sa najvišim vojnim rukovodiocima, u Berlinu 27. III 1941, rečeno je i sledeće: „Rat protiv Jugoslavije mogao bi da bude veoma popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, pošto ovim zemljama treba staviti u izgled dobijanje izvesnih teritorija: Italiji dalmatinsku obalu, Mađarskoj Banat, Bugarskoj Makedoniju (Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, arhiva, bf. 3/2, K.I.) (u daljem tekstu: AVII).

² O uzrocima brzog sloma Kraljevine Jugoslavije opširno su pisali: Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, 1–708, i Ferdo Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, 1–367.

sobna da u uslovima fašističke okupacije nastavi borbu, smelo iznalazeći nove oblike i prikladna sredstva za svoju akciju.

Hitler je još 27. marta odlučio da Jugoslaviju rasparča na manje delove, a 12. aprila, na dan ulaska prvih nemačkih jedinica u Beograd, izdao je takozvane „Privremene smernice za podelu Jugoslavije“, u kojima je taj plan bio razrađen i konkretizovan. Prilikom stvaranja ovog dokumenta, Nemačka nije konsultovala svoje partnere pa je kasnije problem razgraničenja interesnih sfera postao kamen spoticanja, naročito između Italije i Nemačke.³

Pomenute „Smernice“ bile su predmet razmatranja konferencije od 18. aprila, koja je održana u Beču u prisustvu predstavnika Nemačke, Italije, Bugarske, Mađarske i Nezavisne Države Hrvatske. Konferencija je trebalo da donese odluku o definitivnoj podeli Jugoslavije. Međutim, mnoge pojedinosti nisu tada usaglašene, pa je na novom sastanku između Joahima Ribentropa, grofa Čana i drugih zainteresovanih za podelu Jugoslavije, koji je održan 21. i 22. aprila, ponovo analizirano ovo pitanje. Uglavnom, posle više sastanaka, Nemačke i Italije, kao vodeće fašističke sile i glavni akteri napada na Jugoslaviju, podelile su jugoslovensku državnu teritoriju demarkacionom linijom na dva osnovna dela: na nemačko i italijansko interesno područje, s tim što su izvesne teritorije prepustili svojim satelitima – Mađarskoj i Bugarskoj. Izvesni delovi Jugoslavije priključeni su nemačkom Rajhu, odnosno fašističkoj Italiji. Stvorene su vazalne „države“: Nezavisna Država Hrvatska, Guvernerat Crna Gora, Savet komesara, a kasnije Nedićeva Srbija. Sateliti sila osovine, Bugarska i Mađarska, takođe su dobile delove jugoslovenske okupirane teritorije. Mađari: Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje, a Bugarska je okupirala veći deo Makedonije i znatan deo jugoistočnih delova Srbije. „Velika Albanija“ stvorena je na račun Kosova i Metohije, zapadnog dela Makedonije i prigraničnog (istočnog) dela Crne Gore. Na taj način, znatan deo istorijskih nacionalnih teritorija srpskog naroda bio je otrgnut od svoje matice i predat nemačkim i italijanskim satelitima.⁴

Ovakvim komadanjem zemlje, pored ostalog, trebalo je razviti antagonizam među narodima Jugoslavije i time što više oslabiti njihovo jedinstvo. Na taj način, uz pomoć kvislinškog aparata vlasti, neprijatelj je želeo da učvrsti okupacioni sistem i da na tom području smanji broj svojih trupa, jer su mu bile potrebne za druge zadatke.

Kada je reč o deobi Jugoslavije između Nemačke i njenih partnera, treba istaći da su Hitler i drugi visoki nemački funkcioneri pridavali poseban značaj Srbiji. Kako pišu pojedini autori posle rata, sam Hitler je pripadao onim Austrijancima koji doduše postepeno izumiru ali koji još od 1914. godine nose u sebi antisrpski kompleks.⁵ Nemački nacistički vođi su najvećim delom krivicu za obaranje vlade Cvetković–Maček,

» *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (tom I, knj. 2), str. 543–544 (u daljem tekstu: Zb. NOR).*

⁴ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, knj. I, str. 30–32 (u daljem tekstu: Oslobodilački rat).*

⁵ Herman Nojbaheer, *Sonderauftrag Südost, Wien–Frankfurt, 1956, 147.*

27. marta 1941, bacali na Srbe i Srbiju, a nemačka Vrhovna komanda je u nekim poverljivim dokumentima „upisivala na konto Srbije“ svoje malobrojne žrtve iz kratkotrajnog rata sa Jugoslavijom. Po svemu sudeći, Nemci su u Srbiji videli neku vrstu predstavnika stare države, stoga je Srbija trebalo da plati ceh i da snosi gotovo sve posledice „kažnjavanja krivaca“ za 27. mart, za aprilski rat, za remećenje nemačkih planova u vezi sa ratom na Istoku, za uzdrmanu stabilnost na Balkanu, za nepredviđene nemačke materijalne izdatke i ljudske žrtve itd. Stoga je razumljivo što je Srbija, zajedno sa Banatom (pored severnih delova Slovenije, koji su bili anektirani), ostala jedina okupirana teritorija Jugoslavije, kojom su isključivo upravljali nemački vojno-pozadinski organi pod zapovedništvom posebnog nemačkog teritorijalnog komandanta.

Za Srbiju su nemački okupatori bili zainteresovani i iz mnogih drugih razloga. Pre svega, ovaj deo teritorije, zajedno sa Banatom, imao je izvanrednu stratešku važnost za nemačku vojsku: železnička pruga Beograd–Niš–Sofija bila je jedina veza Nemačke sa Turskom, dok je pruga Beograd–Niš–Solun imala izuzetan značaj za snabdevanje nemačkih trupa u Grčkoj i za transport grčkih sirovina u Nemačku. Dunav je, takođe, za naciste bio važan strateški čvor. Njegovim koritom izvožene su znatne količine rumunskog petroleja direktno u Nemačku, kao i mnoge druge sirovine iz ostalih balkanskih zemalja. Pored toga, nemački generali i privrednici, znali su da Srbija sa Banatom poseduje izvanredne privredne potencijale, neophodne za nemačku ratnu privredu. Banat kao žitnica i Srbija kao zemalja bogata obojenim metalima bili su na visokoj ceni u vladajućim krugovima fašističke Nemačke. Dovoljno je istaći podatak da je uoči drugog svetskog rata, odnosno pre kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, Borski rudnik bio najveće nalazište bakra u Evropi; zatim, Trepča, rudnik sa bogatim nalazištima olova i cinka, i mnogi drugi rudnici obojenih metala u Srbiji neophodni nemačkoj ratnoj privredi. Prema tome, pored političkih i vojnostrategijskih razloga, privredni interesi bili su u posebnoj sferi i zbog njih je Nemačka zadržala Srbiju, zajedno sa Banatom, u svojoj isključivoj okupacionoj nadležnosti.

Bez obzira na Hitlerove namere da se Jugoslavija kao država potpuno uništi, ipak u svim njenim delovima nije bio uveden jedinstven okupacioni sistem. Za područje uže Srbije, istočnog Srema, Banata i okruga Kosovska Mitrovica bio je nadležan vojnoupravni komandant Srbije sa sedištem u Beogradu. Na osnovu sporazuma između nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, vodstva folksdojčera i Saveta komesara Milana Aćimovića, Banat je 5. juna dobio status autonomne administrativne jedinice; 14. juna Uredbom o unutrašnjoj upravi Srbije uvedena je institucija podbana Dunavske banovine sa sedištem u Petrovgradu. Kasnije, kada je sprovedena administrativna podela Nedićeve Srbije (26. decembra 1941), ukinute su banovine i formirani okruži. Banat je bio jedan od četrnaest okruga Nedićeve „vlade narodnog spasa“. Imao je površinu od 9.776 km² i oko 640.000 stanovnika, od kojih su jedna petina bili pripadnici nemačke narodnosti (folksdojčeri). Iako malobrojni, folksdojčeri su nameravali da formiraju svoju državu, čemu se vlada

Rajha iz mnogih razloga (naročito zbog aspiracija Mađarske i Rumunije na ovu oblast) najenergičnije suprotstavljala.*

Istočni Srem (srezovi: Zemun i Stara Pazova), sa površinom od 1.420 km² i blizu 100.000 stanovnika, imao je u početku status „interesnog privrednog područja“ vojnoupravnog komandanta Srbije. Kao vrhovni organ civilne uprave za ovo područje postavljen je 22. maja izvanredni komesar vojnoupravnog komandanta Srbije sa sedištem u Zemunu. Vojnu vlast je imala okružna vojnoupravna komanda (Krajskomandantura), koja je bila potčinjena oblasnoj vojnoj komandi (Feldkomandanturi). I na ovom delu okupirane teritorije, svu civilnu vlast su držali folksdojčeri, iako su predstavljali manjinu stanovništva. Pored toga, nameravalo se da banatski folksdojčeri, uz novo naseljavanje Nemača, obrazuju nemačku podunavsku državu. Desetog oktobra 1941. istočni Srem je pripojen Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁷

Teritorija Kosova i Metohije bila je raspoređena na okupacione zone kao i ostali delovi Jugoslavije. Jedan deo je pripao Bugarima, najveći deo Italijanima, a manji deo (srezovi: zvečanski, lapski i vučitrnski), zbog važnosti rudnika Trepče, Nemci su zadržali za sebe. Uredba o uređenju i upravi u nemačkom okupacionom delu Kosova doneta je 8. avgusta 1941. Pomenuti srezovi i srez Novi Pazar, kao „oblast Kosova“: bili su do administrativne podele Srbije u sastavu Drinske banovine. Albanska narodnosna grupa imala je u ovoj banovini (čije je sedište bilo u Užicu) svog poverenika u rangu pomoćnika bana. Kada su formirani okruži, krajem 1941. godine, Kosovska Mitrovica je bila jedan od 14 okruga okupirane Srbije.⁸

Međutim, s obzirom na temu koju želimo da obradimo, za nas je od posebnog interesa takozvana uža Srbija. A njene tadašnje granice, naročito u jugoistočnom delu koji je pripao bugarskim okupatorima, veoma je teško danas potpuno odrediti, jer su se menjale u korist jednog, drugog ili trećeg okupatora. Izvesno je, ipak, da je granična linija, koja je išla od ušća Timoka u Dunav, pa uz Dunav i Savu do ušća Drine, uz Drinu do podnožja planine Tare; dalje, granicom bivšeg užičkog okruga, za sve vreme okupacije uglavnom bila stabilna. Na osnovu nemačkih izvora saznajemo da je okupirana teritorija uže Srbije sa Beogradom (bez Banata i Kosova) 1941. godine imala 51.100 km² i 3.800.000 stanovnika.*

Po okupaciji Jugoslavije, za Nemce je nastao problem upravljanja okupiranim teritorijom, tj. održavanja reda i mira; očuvanja nemačkih vojnih i privrednih interesa i eksploatacije zemlje. Kad je reč o užoj

• Zb. NOR, XII-1, 153, Zapisnik sa konferencije u Upravnom štabu vojnoupravnog komandanta u Srbiji od 5. jula 1941. o regulisanju odnosa između folksdojčera i komesarske vlade Srbije na području Banata; AVII, br. 13/2-1, K.1, Uredba o unutrašnjoj upravi u Banatu; dr Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1970, 25–26; dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, 20–21 (u daljem tekstu: *Ustanak*).

⁷ V. Glišić, n. d., 26.

⁸ AVII, NAV, N-T-120, 200/153223; Službene novine, br. 36, od 8. VIII 1941.

• AVII, NAV, N-T, 120, 200/153842-43.

Srbiji, treba istaći da su nacisti odmah po dolasku uveli i izgradili složen mehanizam okupacione vlasti. Klasičan okupacioni aparat na ovoj teritoriji bio je najpotpunije razvijen i sastojao se od više komponenta. Redovne nemačke trupe koje su napale na Jugoslaviju (294. pešađijska, 60. motorizovana i 4. brdska divizija, kao i jedan puk 183. divizije) pripadale su 11. armijskom korpusu (komandant fon Korcflajš), koji je bio potčinjen 2. armiji feldmaršala Vajksa, sa sedištem u Beogradu. Međutim, već krajem aprila i u maju, nacistička Nemačka počela je da povlači invazione trupe iz Srbije i ostalih delova Jugoslavije na front protiv Sovjetskog Saveza. Namesto njih u Srbiju su dovedene tri posadne divizije (704, 714. i 717) sastavljene od ljudstva pretežno srednjih godina (godišta 1907–1913) koje je bilo nedovoljno obučeno za vođenje ratnih operacija. Ljudstvo sličnog kvaliteta iz sastava 718. posadne divizije bilo je stacionirano na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske radi održavanja reda i mira. Pomenute jedinice stavljene su tokom maja pod komandu takozvane Više komande za naročitu upotrebu 65, na čije je čelo postavljen general artiljerije Paul Bader.¹⁰

U okupiranoj i podeljenoj Jugoslaviji, svakom oblašću upravljalo se specifičnim metodama. U Srbiji i Banatu, koji su sačinjavali jednu upravnu oblast, okupaciju je sprovodilo nekoliko nemačkih ustanova, i to paralelno. Institucija vojnoupravnog komandanta Srbije obrazovana je 22. aprila 1941. Bio je to glomazan i složen birokratski aparat, u kome je bilo zaposleno 726 oficira i vojnih službenika. Do tog datuma sve vojnoupravne poslove na okupiranoj teritoriji Srbije, vodio je komandant pozadine 2. nemačke armije, general Smid Logan. Međutim, za prvog vojnoupravnog komandanta Srbije, Vrhovna komanda suvozemnih snaga Nemačkog Rajha (OKH) postavila je generala avijacije Helmuta Ferstera. Početkom juna 1941. Ferster je bio prekomandovan u 1. vazduhoplovni korpus, gde je imenovan za komandanta. Njega je zamenio general protivavionske artiljerije Sreder. Kada je ovaj stradao u avionskoj nesreći 24. juna, za novog komandanta Srbije postavljen je general avijacije Dankelman.¹¹

Vojnoupravni komandant Srbije bio je sve do 9. juna odgovoran za svoj rad Komandi suvozemnih nemačkih snaga. S obzirom na specifične prilike na okupacionom balkanskom prostoru, Hitler je imenovao feldmaršala Lista za komandanta Jugoistoka, stavljajući pod njegovu komandu sve redovne trupe i vojnopozadinske organe okupiranih teritorija na Balkanu (Nemačka okupaciona zona). Prema tome, Listu su bili potčinjeni vojnoupravni komandant Srbije i komandant Više komande za naročitu upotrebu 65. Dankelman i List bili su u rukovođenju nezavisni jedan od drugog, s tim što su ih mnoge okolnosti, a naročito oružani ustanak u Srbiji, primoravale da najuže sarađuju.¹²

¹⁰ Petar Višnjić, *Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941*, Istorijski glasnik, br. 3–4, 1956, str. 85. Uporedi: *Oslobodilački rat*, I, 48.

¹¹ AVII, NA, br. 10/5, K. 27, 1, Izjava dr Georga Kisela, zamenika šefa Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta.

¹² Zb. NOR, T-1, 335, Direktiva br. 31, od 9. VI 1941. o postavljenju komandanta Jugoistoka i o položaju vojnoupravnog komandanta Srbije.

Vojnoupravni komandant Srbije bio je vrhovni nosilac vlasti Nemačkog Rajha u Srbiji. Pored toga što je bio dužan da održava red i mir u ovoj pokrajini, osigurava komunikacije i veze, rukovodi celokupnom upravom, upravlja zemljom i organizuje i kontroliše kvislinšku civilnu vlast, bio je ovlašćen i za izdavanje zakona. Složeni vojni i civilni zadaci iziskivali su podelu poslova, pa je štab komandanta Srbije podeljen na dva dela: na Komandni i Upravni štab. Komandni štab, na čijem se čelu do decembra 1941. nalazio u svojstvu načelnika generalštaba pukovnik Gravenhorst (njega je tada na ovoj dužnosti zamenio Kibler), bio je dužan da se stara o osiguranju reda i bezbednosti. Da bi mogao da odgovori postavljenim zadacima, stavljeni su mu na raspolaganje specijalni vojni efektivni: 4–6 bataljona zemaljskih strelaca (Landeschützen), nekoliko četa vojne žandarmerije (Feldgendarmarie), kao i 64. policijski bataljon.¹³

Upravni štab, bio je najviši upravni organ na teritoriji okupirane Srbije. On je rukovodio upravom okupiranog područja, upravljao zemljom i organizovao kontrolu civilne kvislinške vlasti. U izvesnom smislu, vršio je funkciju vlade do obrazovanja Saveta komesara Milana Aćimovića. Kasnije je kontrolisao tzv. vladu komesara, odnosno Nedićevu „vladu narodnog spasa”.¹⁴ Na čelu Upravnog štaba nalazili su se provereni nacistički funkcioneri. Načelnik je bio dr Harold Turner, koji je u vojsci imao čin general-lajtnanta, a ujedno je bio državni savetnik. On se naročito isticao svirepim direktivama protiv srpskog naroda u vreme kada je izbio oružani ustanak u Srbiji. Za Turnerovog zamenika postavljen je dr Georg Kisel. On je u vojsci imao čin majora, inače je bio dugogodišnji službenik Gestapoa i viši savetnik policije u Nirnbergu.¹⁵ Glavni oslonac institucije Štaba vojnoupravnog komandanta bile su feldkomandanture i krajskomandanture. Feldkomandanture su do administrativne podele Srbije imale svoja sedišta u mestima gde su bile i uprave banovina (Užicu, Nišu, Smederevu). Organizaciona struktura im je bila slična kao u Stabu komandanta Srbije, s tim što su imale manji broj osoblja. Pored toga, postojalo je oko 100 manjih komandi (Orstkommandatur), koje su bile smeštene u većim centrima okupirane Srbije (srezovima i većim opštinama).¹⁶

Iako bi privreda Srbije po svojoj prirodi spadala pod Upravni štab, ipak je na teritoriji Srbije i Banata obrazovana specijalna ustanova – Stab generalnog opunomoćenika za privredu. Na njegovom čelu nalazio se vazduhoplovni major, grupenfirer, Franc Nojhauzen, predratni nemački generalni konzul u Beogradu. Ovaj štab se samo formalno nalazio pri Stabu komandanta Srbije. S obzirom na važnost sektora, bio je direktno povezan sa Berlinom i odgovarao je lično Geringu za sprovođenje četvorogodišnjeg plana u nemačkoj okupacionoj zoni u Srbiji i

¹³ P. Višnjič, n. r., 86; J. Marjanović, *Ustanak*, 28.

¹⁴ Kao nap. 11.

¹⁵ E. Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi*, I deo (AVII, br. 18, N/1, 70)

¹⁶ Mr Muharem Kreso, *Nemački okupacioni aparat u Jugoslaviji 1941*, str. 4–5 (rukopis).

Banatu. Zadatak ovog štaba bio je da do maksimuma iskoristi privredu u Srbiji i uključi je u nemački četvorogodišnji plan; da osigura ishranu nemačkih trupa i nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji, kao i određenu količinu dobara za izvoz. Da bi se sve ovo postiglo, u sastavu Štaba generalnog opunomoćenika za privredu formirana su mnogo odeljenja, odseci i referati, koji su se oslanjali na pojedine referente u feldkomandanturama i na Komesarijat, odnosno Ministarstvo privrede Nedićeve vlade.¹⁷

Pored privrednog štaba, posebnu ustanovu predstavljao je i opunomoćenik nemačkog Ministarstva spoljnih poslova pri Štabu vojnoupravnog komandanta Srbije. Na ovu dužnost, Hitler je 28. aprila 1941. postavio Feliksa Bendera, iskusnog i proverenog fašističkog diplomatu. On je bio pridodat vojnoupravnom komandantu za politička pitanja unutar Srbije, ali je primao naređenja direktno iz Berlina, od Ribentropa. O širokim ovlašćenjima koja je Bender imao, govori, pored ostalog, i deo pomenute naredbe o postavljenju. „Opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova je nadležan da radi na svim pitanjima spoljnopoličkog karaktera, koja će se javiti u Srbiji. Od posebne važnosti je njegov zadatak da spreči delatnost srpskih političkih elemenata, štetnu po političke interese Trećeg Rajha.”¹⁸

U Srbiji su se u različito vreme okupacije nalazile i različite obaveštajne i policijske jedinice. Nemačka obaveštajna služba bila je organizovana u dva smera: Vojna obaveštajna služba (Abver) i Služba nemačkog glavnog ureda bezbednosti (RSHA), koja se nalazila direktno pod rukovodstvom Himlera. Obe su imale pojedina odeljenja i grane. Posebno se isticala ova poslednja u sprovođenju terora nad stanovništvom Srbije u toku rata. Na njenom čelu i na čelu svih ustanova koje su bile s njom povezane nalazio se policijski pukovnik dr Fuks. Naročito značajno iz njenog okvira bilo je odeljenje Gestapoa, tj. tajna državna policija, koja je, pored ostalog, vršila nadzor nad beogradskom Specijalnom policijom. Na njenom čelu bio je Karlo Kraus, folksdojčer iz Češke, do aprila 1941. opunomoćenik VI uprave RSHA za Jugoslaviju, zbog čega je dobro poznao mesne prilike. Njemu je bio pridodat za rad Hans Helm, predratni policijski ataše u Nemačkom poslanstvu u Beogradu.¹⁹

¹⁷ AVII, NAV, N-T-77-1295: 1096-97; Zb. NOR, XII-1/128, Naredba generalštaba kopnene vojske od 12. V 1941. da angažuje privrednu upravu u okupiranoj Srbiji. – Nojhauzen je od 1935. bio nemački generalni konzul u Jugoslaviji i istovremeno osnivač prvih organizacija Nationalsocijalističke radničke partije Nemačke u Jugoslaviji.

¹⁸ AVII, NAV, N-T-120, r. 200, s. 153205; Zb. NOR, XII-1, 105. – U daljem tekstu citirane naredbe rečeno je i ovo: „Ukoliko pri sprovođenju zadatka opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova budu dodirivana i vojna pitanja, tada opunomoćenik... treba da radi u sporazumu sa vojnoupravnim komandantom Srbije. Ako bi odlukama vojnih vlasti bili dodirnuti politički interesi, tada one treba da se donesu sporazumno sa opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova.”

¹⁹ AVII, Nća, br. 32-3-3, Zapisnik o saslušanju dr Fuksa od 8. X 1945. u Beogradu: M. Kreso, n. r., 12; J. Marjanović, *Ustanak*, 29.

Vojna obavješajna služba (Abwehr) sa teritorijalnom (kontraobavješajnom) službom AST (Abwehrstelle), čije je sedište bilo takođe u Beogradu, obrazovana je već 14. aprila 1941. Dakle, odmah po okupaciji Beograda. Na njenom čelu bio je u početku potpukovnik Frideriči, a kasnije je zauzeo ovaj položaj potpukovnik Kuhotek. Ova služba imala je na celoj teritoriji okupirane Srbije niz ispostava, odeljenja i uporišta, sa radiostanicama koje su brzo prenosile izveštaje razgranate mreže poverljivih agenata. U okviru ove službe nalazilo se dvadeset grupa tajne policije (GEP), koja je intervenisala sasvim nezavisno od drugih nemačkih jedinica i organa.⁴⁰

Pored niza vojnih i policijskih jedinica koje su se bavile obavješajnom službom, na teritoriji okupirane Srbije postojale su i mnoge druge nemačke službe i organizacije sa značajnim funkcijama i ulogama. Poznato je bilo, na primer, propagandno odeljenje za Srbiju, koje je bilo potčinjeno neposredno Propagandnom uredu nemačke Vrhovne komande. U nadležnost ove ustanove spadala je Beogradska radio-stanica, cenzura, štampa, izdavačka i kulturna delatnost. Pored toga, propagandno odeljenje izrađivalo je smernice za propagandu u pojedinim krajevima Srbije i najuže je bilo povezano sa odeljenjem državne propagande pri Savetu komesara, odnosno kvislinškoj vladi Milana Nedića, koje je vodio Đorđe Perić. Zapažene su bile i druge nemačke institucije, na primer: Komanda za tehničko održavanje saobraćaja, Komanda za prikupljanje rečnog plena, Komanda veza, inženjerska, tehnička i druge jedinice, ogranak Organizacije TOT (osnivač Fritz Todt), Saukelova opunomoćstva za vrbovanje radne snage, organizacija Nacional-socijalističke partije, koja je najuže saradivala sa „Zborom“ Dimitrija Ljotića; organizacija nemačke nacionalne manjine „Kulturbund“; ispostava Rozenbergovog štaba, koja je kontrolisala rad naučnih, muzejskih, patentskih i drugih institucija.²¹

Sve ove službe nemačkog okupacionog sistema u Srbiji imale su obilnu podršku od Nemaca domorodaca (folksdojčera), koji su se naglo doseljavali iz Banata, Bačke i Srema u veće centre i gradove Srbije. Prema nekim podacima, samo do kraja 1941. godine doselilo ih se više od 25.000. S obzirom na to da su dobro poznavali srpsko-hrvatski jezik, folksdojčeri su bili angažovani na mnogim poslovima u kontaktima Nemaca sa stanovništvom Srbije. Korišćeni su kao tumači, vodiči mnogim turistima, eksperti za lokalna pitanja u nemačkim ustanovama; uključivani su počev od decembra 1941. i u pomoćne policijske jedinice i isticali se svojim zverstvima protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta.

Ovako razgranat aparat nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji trebalo je da održava red i mir u ovoj pokrajini i da eksploatiše njena privredna i druga bogatstva neophodna za nemačku ratnu privredu. Međutim, ma koliko dobro organizovan, on ne bi mogao uspešno da realizuje svoje planove da mu se nije kompletno stavio u službu stari aparat državne vlasti, organi državne uprave, žandarmerija i policija. Pa

²⁰ P. Višnjic, n. r., 89; M. Kreso, n. r., 12.

²¹ P. Višnjic, n. r., 89; V. Glišic, n. d., 28–29.

ipak, i letimičnim pogledom na njegovu organizacionu strukturu lako se da zaključiti da je taj okupacioni aparat, koji je pokušao da Srbiju uklopi u takozvani „novi poredak“, bio krut i strogo birokratizovan. Bilo je niz pukotina u njegovom funkcionisanju iz više razloga: prvo, komandant Srbije, na primer, bio je veoma slabo povezan sa redovnim nemačkim trupama; drugo, pojedini delovi okupacionog aparata bili su dvostruko vezani, s jedne strane za Štab vojnopravnog komandanta, a s druge, za svoje nadležne instance u Berlinu; treće, pojedine okupacione službe, čiji je rad bio nedovoljno koordiniran, funkcionisale su ne samo nezavisno jedna od druge već je postojala i borba za međusobni prestiž; četvrto, Štab generalnog opunomoćenika za privredu, koji je imao značajnu ulogu, često je svoje planove sprovodio bez dovoljno koordinacije sa vojnopravnim komandantom; peto, policijski i obaveštajni organi, po prirodi svoga posla, bili su suviše samostalni, vezani samo za svoje centrale u Berlinu, i nije moglo biti ni reči o nekom koordiniranom radu. Razume se da su ta neslaganja u vrhovima okupacionog nemačkog aparata išla u prvom redu na štetu stanovništva Srbije, koje je dobijalo naređenja sa svih strana, čime je pogoršavan njegov ionako težak položaj.